

9. Walter, H. Sprichwörter. Russisch-Deutsches Wörterbuch mit europäischen Parallelen; Mit Karikaturen von R. Walter; Experimentalausgabe / H. Walter, V. Mokienko. – Greifswald, 2006. – 92 s.

УДК 811.161.3' 373: 398.9

СІМВОЛІКА І КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМІ АДЗІН І ПЕРШЫ

А. М. Андрэйкавец

У артыкуле з пазіцыі лінгвакультуралагічнага асвятлення робіцца спроба апісаць фразеалагізмы беларускай мовы, суадносныя з лікавым кодам культуры, устанавіць старажытнейшыя ўяўленні пра лікі і іх ролю ў фарміраванні семантыкі фразеалагізмаў за кошт той культурнай інфармацыі, якую скрыта даводзяць кампаненты “адзін”, “першы” і вобразы гэтых адзінак мовы.

Ключавыя словы: *фразеалагізм, кампанент-сімвал, лікавы код культуры, лічба, адзін, першы, моўна-культурная семантыка.*

This article from the perspective of communicative lighting is an attempt to describe the idioms of the Belarusian language, correlated with a numeric code of culture, to establish the most ancient representation of the numbers and their role in shaping the semantics of phraseological due to the cultural information that is hidden adjusted components alone, the first and the images of these units of language.

Key words: *idiom, a component symbol, a numeric code of culture, figure, one, first, the linguistic-cultural semantics.*

Агульнавядома, што без мовы як універсальнага захавальніка культуры цяжка, практычна немагчыма атрымаць веды пра свет. Мова, бяспрэчна, з’яўляецца найкаштоўнейшым скарбам кожнага народа, крыніцай ведаў аб гісторыі краіны і асаблівасцяў светапогляду нашых продкаў. Менавіта праз мову ўвогуле і праз яе фразеалагічныя адзінкі як самыя «культураносныя» адзінкі кожнай мовы ў прыватнасці мы даведваемся пра характар заняткаў народа, яго маральна-этычныя і эстэтычныя нормы, жыццёвы і духоўны вопыт. Менавіта гэтым тлумачыцца ўвага фразеолагаў у апошні час да культурнай канатацыі фразеалагічных адзінак кожнай мовы,

паколькі фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца сваёй ускладненасцю, якая абумоўлена не толькі своеасаблівым сімбіёзам семантычных і кагнітыўных ярусаў, але і тым, што «фразеалагізмы – моўныя і культуралагічныя знакі другаснай намінацыі» [1, с. 19].

У беларускім мовазнаўстве фразеалагаў (А. С. Дзядова, У. І. Коваль, В. А. Ляшчынская, А. С. Садоўская і інш.) цікавяць новыя аспекты вывучэння фразеалогіі беларускай мовы, з якіх асноўнымі з'яўляюцца этна- і лінгвакультуралагічнае даследаванне фразеалагічных адзінак (далей – ФА), выяўленне ў іх культурнай інфармацыі. А культурная інтэрпрэтацыя ФА спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную кантэкстную, утвараючы асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле тэрміна М. Л. Каўшовай, культурна-моўнае, значэнне [2, с. 69].

Выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест кадыфіцыруецца ў ФА рознымі спосабамі, і ФА з'яўляюцца носбітамі не толькі моўнага значэння, але і выразнікамі культурнай семантыкі. І гэтак спрыяе найперш адбор слоў-кампанентаў, тых слоўных камбінацый, створаных вобразаў, адлюстраванай у іх унутранай формы, што і даводзяць пра спалучэнне моўнай і культурнай семантыкі ФА як другасных адзінак мовы.

Пры наяўнасці адносна невялікай колькасці лікаў іх найменні з'яўляюцца адным з самых таямнічых у сістэме сімвалаў, створаных чалавекам. Свет лічбаў, з аднаго боку – бясконцы, з другога – абмежаваны наборам адзінак, у якія чалавецтва ўклала асноўны сэнсавы змест бытавой і абрадавай практыкі. Паняцце лічбы ўзнікла ў старадаўнія часы і развілася ў працэсе развіцця чалавецтва. Сфера дзейнасці чалавека пашыралася, і, адпаведна, пашыралася кола выкарыстання лічбаў. Яны трапілі ў паўсядзённае жыццё людзей, у тым ліку – у маўленчую практыку.

Арганічнае ўвасабленне знайшоў загадкавы свет лічбаў у ФА, а як вынік – цікавасць да ФА з лікавым кампанентам, бо, як вядома, веданне ФА – гэта не толькі добрае валоданне гэтымі адзінкамі мовы, але і крыніца ведаў, пазнання культуры свайго і іншых народаў, што звязана найперш з уласцівай сімволікай лічбаў і лікаў, якая характэрна ўжо для ранняй стадыі развіцця чалавецтва, пачынаючы аж з радавога грамадства.

Сэнс лічэння не проста ў нумарацыі аб'ектаў – ён сягае глыбей і становіцца адным са спосабаў бачання свету. Лікі ў многіх культурах і рэлігіях валодаюць асаблівай сімволікай, якая не заўсёды зразумелая недасведчаным. З дапамогай сімволікі лікаў спрабуюць

апісаць свет, яго падзел, адносіны паміж рознымі яго фрагментамі, а таксама асаблівы характар кожнага з сімвалаў.

У міфапаэтычнай традыцыі змястоўным з'яўляецца не толькі сам лік ці рад лікаў, але і формула ўтварэння элементаў лікавага рада. Сёння пры лічэнні кожны наступны лік набывае большую значнасць, але гэта не зусім так пры міфапаэтычным разуменні лікаў і іх паслядоўнасці пры лічэнні, паколькі больш значным тут становіцца не наступны лік лікавага рада, а кожны папярэдні. Менавіта гэта і звязана з уяўленнем пра кожны лік і частотнасць яго ўжывання. Вось чаму ў традыцыйнай культуры славянскіх народаў не ўсе лікі маюць аднолькавае зместавае напаяненне. Ёсць лікі, асабліва пазначаныя ўвагай народа, а ёсць і такія, што не пакінулі ў гісторыі нашай культуры выразны след.

Зразумела, што ўжо нават гэты факт сведчыць аб тым, што кожны лік меў свой лёс, сваю культуралагічную сферу ўжывання, свой зямны або касмічны рытм запатрабаванасці. Тое, што, напрыклад, *шасцёрка* або *васьмёрка* даволі рэдка фігуруюць у вядомых абрадавых кантэкстах, не сведчыць аб нейкім адмоўным стаўленні да іх з боку чалавека. Магчыма, *сямёрка* магла «прыглушыць» сваім высокім статусам лікі-суседзі, але не нейтралізавала іх цалкам. Лікі *шэсць* і *восем* былі спалучаны з тымі сферамі дзейнасці чалавека, якія засталіся таямніцай для непасвечаных (напрыклад, чорнай магіяй).

Шматлікія рытуальна-абрадавыя кантэксты пераканаўча сведчаць аб тым, што ў беларускай народнай культуры асноўнымі апазіцыянерамі з'яўляюцца лікі *два* і *тры*. Менавіта ім падпарадкаваны спецыфічныя асаблівасці рытуальных дзеянняў, колькасць іх паўтарэнняў, наяўнасць тых ці іншых абрадавых атрыбутаў.

Знаёмства са шматлікімі гісторыка-этнаграфічнымі крыніцамі, з міфалогіяй і вусна-паэтычнай спадчынай беларусаў сведчыць, што найчасцей у іх фігуруюць лікі *адзін*, *два*, *тры*, *чатыры*, *сем*, *дзесяць*, з якіх засяродзім увагу на першым, паколькі выяўлена больш за 120 ФА толькі з кампанентамі *адзін* (*адна*, *адно*, *адны*) і *першы* [3], бо, як вядома, значэнне фразеалагізма можа матывавацца асобным яго кампанентам ці ўсёй лексіка-сінтаксічнай канструкцыяй, на базе якой сфарміраваўся фразеалагізм.

Лікавыя кампаненты ў складзе ФА не абазначаюць першы парадкавы нумар чагосьці пры лічэнні, не называюць першы элемент паслядоўнага рада, а выступаюць з захаванай за імі сімволікай. І адным з першых сімвалаў ліку *адзін* з'яўляецца дасканалая цэласнасць, адзінства, што і адлюстравана ў ФА, якія ў залежнасці ад

наяўнасці іншых кампанентаў, тых вобразаў, якія яны абралі, выяўляюць негатыўную (*адна шайка-лейка* – ‘група людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі ці паводзінамі, учынкамі’) ці станоўчую (*адным махам семярых забівахам* – 1) ‘меркаваць пра каго- ці што-н. зусім аднолькава, не ўлічваючы індывидуальных асаблівасцей’, 2) ‘хутка, без роздуму і не сумняваючыся, справіцца з чым-н.; *адным фронтам* – ‘вельмі дружна, згуртавана (дзеянiчаць, выступаць і пад.)’ ацэнку. Вось чаму ажыццяўленне нават розных, магчыма, паступовых дзеянняў, з’яў і пад. успрымаецца як пажаданае (*адно да аднаго* – ‘часцей пра якія-н. непрыемнасці, што ідуць адна за адной’), каб ужо разам усе беды прыйшлі, а не адна за адной. У такіх выпадках нярэдка выкарыстоўваецца слова *ўсе, усё* (*усе да аднаго* – ‘(усе) без выключэння, поўнасцю; абсалютна (усе)’; *усё адно* – 1) ‘абавязкова, пры любых абставінах’, 2) ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н.’; *усё адно як* – 1) ‘раўназначна чаму-н.; тое самае, што. Пра што-н. тоеснае, падобнае’, 2) ‘як быццам, нібыта’).

Другі сімвал лікавага кампанента – гэта падабенства ці з’яднанне паводле аднолькавасці, блізкасці на аснове якіх-небудзь прыкмет, уласцівасцей, што і перададзена ФА, як, напрыклад, *на адзін капыл* – 1) ‘вельмі пабодныя, аднолькавыя’, 2) ‘вельмі падобна, аднолькава (рабіць, рабіцца, выходзіць і пад.)’; *адна халера* – ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н.’; *з аднаго цеста спечаны* – ‘вельмі падобны на іншых па характару, поглядах і г.д.’; *адно на адно* – ‘амаль аднолькавае, без прыкметнага выйгрышу, перавагі ў чым-н.’ і інш., дзе найбольш відавочным становіцца аб’яднанне з’яў, прадметаў, людзей з негатыўнай ацэнкай іх дзеянняў, учынкаў, паказчыкаў і пад. Узгадаем і пра сімваліку з’яднання людзей у адно цэлае на аснове агульнага месца пражывання, што адлюстравана ў ФА *пад адным дахам/пад адной страхой*, якая выкарыстоўваецца са значэннем ‘ў адным доме, у адной кватэры, разам (жыць, пражываць)’. Тут, магчыма, скарыстана ўяўленне чалавека пра няцотны лік *адзін* як шчаслівы, бо яго стварыў Бог, а ўсе астатнія лікі – вытворныя, а таму і нешчаслівыя.

Лікавы кампанент *адзін* і асабліва *першы* перадае ФА сваю сімваліку, што выяўляе паняцце найлепшы, узор для іншых. Гэта фіксуецца ў ФА *на першым плане* – ‘важнейшы за ўсё, вышэй за ўсё’; *зорка першай велічыні* – ‘вельмі слаўты ў якой-н. сферы дзейнасці чалавек’; *першая скрыпка* – 1) ‘самая галоўная, найбольш уплывовая асоба ў якой-н. галіне, справе і пад.’; 2) ‘галоўная, кіруючая, вядучая роля ў чым-н.’; *першай гільдыі* – 1) ‘найвышэйшай якасці, адметны

(майстар, штукар і пад.)’; 2) ‘самы заўзяты, з крайнім праяўленнем якіх-н. якасцей (махляр, дармаед і пад.)’; *першай маркі* – ‘самы заўзяты, надзелены самымі кепскімі якасцямі (махляр, жулік, злодзей і пад.)’; *іграць першую скрыпку* – ‘займаць галоўнае становішча ў чым-н.’ і інш. Таксама справядлівым будзе адзначыць, што надзвычай высокі семантычны статус паняцця «першы» ў славянскіх народаў прадвызначаўся ў тым ліку класічным прынцыпам народнай светапогляднай канцэпцыі: «як пачнеш, так яно і будзе» (з *першага слова* – ‘адразу ж, з самага пачатку размовы’; з *першага знаёмства* – ‘адразу ж, пры першай сустрэчы’; з *першага погляду/позірку* – 1) ‘адразу ж’, 2) ‘як на першае ўражанне’ і інш.).

Такім чынам, лікавыя кампаненты *адзін* ці *першы* ў сваіх розных формах, нярэдка са зменай часціны мовы, у складзе фразеалагізмаў захоўваюць сваю сімволіку, нададзеную ім ў глыбокай старажытнасці і перадаюць яе новым адзінкам мовы, якія яе ўспрымаюць, захоўваюць скрыта ці выразна, і самі выступаюць сімваламі з’яднання, адзінства, цэнтру, спараджэння падобнага, найлепшага з мноства, пачатку, узору, лепшага аб’екта. Акрамя таго, найменне лікаў *адзін*, *першы*, зыходзячы са сваёй сімволікі і кампанентнага акружэння ў складзе фразеалагізмаў, як і самі фразеалагізмы, нясуць станоўчую (*адным словам*, *першай гільдыі*, *першай маркі*) і негатыўную ацэнку (*адным лыкам шытыя*, *адзін чорт* і інш), тым самым даводзячы пра культурныя ўстаноўкі народа, пра яго культурны вопыт.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Мокиенко, В. М. Когнитивное и акогнитивное во фразеологии / В. М. Мокиенко // Фразеология и когнитивистика : материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 г.) : в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 13–26.
2. Ковшова, М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А-Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.; Т. 2: М-Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.